

JÓZSA ANDRÁS

TÓFŐI ZSÓFI (TOFFEI SOFIA) 1692-BEN MAROSVÁSÁRHELYEN SZERKESZTETT SZAKÁCSKÖNYVE

■ Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében 1695-ben készült, 1698-ban újból kiadott, *Szakácsmesterségek könyvecskéjét* tartják a legrégebbi, nyomtatásban is megjelent, magyar nyelvű szakácskönyvnek, habár már Tótfalusi is jelzi az 1695-ös kiadás címlapján, hogy könyve egy régebbi szakácskönyv újabb, bővített változata. Minden idők legsikeresebb magyar szakácskönyve, változatlan szöveggel, tizenkét újabb kiadást is megért a 18. században (Nagyszombaton, Kolozsváron és Kassán).¹ A szakácskönyv sikerének több oka is lehetett. Ahhoz a társadalmi kategóriához szólt, amely megengedhetett magának egy gazdagabban terített asztalt, viszont nem állt módjában külön szakácsot tartani. Ugyanakkor korának legnépszerűbb receptjeit tartalmazta. A közölt ételek nagy részét megtalálhatjuk Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében „a régi magyar étkek” felsorolásánál.²

A szakácskönyv kiadója jól ismert, viszont mindmáig tisztázatlan a könyvet összeállító szerkesztő személye. Erdélyben harmadfél évszázadon keresztül Tófői Zsófia (Toffeei Sofia) szakácskönyveként ismerték a Tótfalusi által kiadott művet.³ Szakácskönyv-szerzőként jelenik meg a 19. századi forrásokban is: „Tofaeus-Dobos Zsófia, a fennebbinek⁴ rokona vagy tán nővére, régibb írónőink egyike, élt a XVII. század alkonyán. »Szakácskönyvet« írt, melly Vásárhe-

lyen, 1692-ben s másodsor 1693-ban jelent meg” – írja Danielik József 1858-ban, átvéve Nagy Iván *Magyar írók* című dolgozatának adatait.⁵ Ugyanezt olvashatjuk Szinnyi József 1893-ban megjelent életrajzi lexikonában is.⁶

Tófői Zsófi életútjáról szinte semmit sem tudunk, az életrajzi lexikonok két-három sorában több a téves adat, mint a valós információ. A szakácskönyv szerzője sosem viselte a Dobos nevet, nem volt nővére Erdély jeles református püspökének, és nyomda sem működött 1692-ben Marosvásárhelyen. A sok téves adat meg az a tény, hogy recepteskönyvből egyetlen példány sem maradt fenn, erősen megkérdőjelezte a Nagy Iván által „felröppentett” adatot: „A könyv első kiadásait – Nagy Iván szerint – 1692-ben, majd 1693-ban Dobos Zsófia »követte el« Marosvásárhelyen, de ezt senki sem tudta napjainkig bizonyítani.”⁷ „Ebből az állítólagos marosvásárhelyi szakácskönyvből eddig nem került elő példány, sehol sem találatni rá vonatkozó adatot, joggal hiszik tehát úgy a régi magyarországi nyomtatványok számontartói, hogy létezése több mint bizonytalan.”⁸ „Ez az adat azonban több mint kétséges. Ebből az állítólagos szakácskönyvből ugyanis egyetlen példány sem maradt fenn, ráadásul a megjelenés éve is problematikus: az első marosvásárhelyi nyomdát ugyanis csak száz év múlva, 1785-ben alapították.”⁹

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban Bányai Réka tudományos kutató hívta fel a figyelmünket Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári szakácskönyve egy későbbi kiadásának a Tékában őrzött példányára.¹⁰ Az újrakötött szakácskönyvnek hiányzik a címdala. Deé Nagy Anikó¹¹ ceruzával írt bejegyzése szerint a könyvet Nagyszombaton nyomtaták 1785-ben. A jelzett bejegyzés mellett egy régebbi, más kéztől származó, szintén ceruzával írt bejegyzést is olvashatunk:

„Szakácskönyv közrendű könyhárra az 1700-as év elejéről Tóffeji Zsófiának 1692. évben megírt Szakács könyve.”

A Tóffeji név a Tótfalusi szakácskönyvében lévő bejegyzésen azonnal felkeltette az érdeklődésünket. Bányai Réka jelezte, hogy a könyvtárban őrzik Toffei Sofia szakácskönyvének egy kézírásos másolatát is. Lázok Klára, a neves könyvtár osztályvezetőjének szíves segítségével sikerült kézbe is venni a kézíratos másolatot.¹² A 111 oldalas könyv szép, rajzzal is díszített címlapjának felírata szerint egyértelmű, hogy az eddig nem létezőnek vélt Tóffői-szakácskönyv másolatát tartjuk a kezünkben:

„SZAKÁTS : KÖNYV
melly
1692 ben M : VÁSÁRHELYEN
Concinnált¹³
TOFFEI : SOFIA
SZAKÁTS : KÖNYVÉBÖL
Iratott le
1772 dik ESZTENDÖBEN
G. Bethlen Susanna”

Így már a címlapból is világosan kitűnik, hogy Tóffői Zsófi szakácskönyvét Marosvásárhelyen szerkesztette. A könyv kiadására máshol kerülhetett sor. A címlap legalján iktári Bethlen Zsuzsannának, a könyvtár-alapító Teleki Sámuel feleségének az aláírása látható. Érdekes módon a

Tékában őrzött szakácskönyv mindmáig elkerülte a témával foglalkozó kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy Deé Nagy Anikó több könyvében is ír iktári Bethlen Zsuzsanna könyvtárában lévő kézírásos szakácskönyvről. „Némi tájékoztatásul szolgál Bethlen Zsuzsanna receptkönyve, melyet egy régi szakácskönyvből másoltat ki magának Sáromberkén 1772-ben”;¹⁴ „Egy 111 oldalas kézirat ételrecepteket őriz, amelyet Toffei Sofia 1692-es szakácskönyvéből írat ki magának.”¹⁵

Utoljára maradt a legizgalmasabb kérdés eldöntése. Valóban Tóffői Zsófi a szerzője (összeállítója) a Tótfalusi által kiadott szakácskönyveknek? A Téka olvasótermében egymás mellé tettük a Tótfalusitól és a Tóffőitől származó könyveket, majd kinyitottuk őket az első oldalakra. És úgy volt, ahogy háromszáz éve tudták Erdélyben! A két könyvben olvasható receptek, azok sorrendje, pár apró, jelentéktelen részletkülömböset és természetesen az utolsó fejezetekben lévőket leszámítva, szinte szóról szóra megegyeztek!

Mindkét szakácskönyv a kor legnépszerűbb étkeivel, a káposztás-húsos ételekkel kezdődik.



Tóffői Zsófi recepteskönyve, harmadik recept: „Káposztát közönséges modon. Végy sos Káposztát, az ormoját metéld le azaz a’ torsátskát metéld le, és szép apron aprítsd meg, avagy pedigen tsak ugy levelenként két vagy három darabokra metélvén ted fel a fazékban igen szép kövér

szalonnával tehén vagy berbéts hussal, ezeket elsőben fel foralván abárold meg, 's ugy ted a' káposzta közébe, vagy pedig tsak szalonnával tedd fel, egy darabotska avast is tégy beléje, hogy jobb izt adgyon, bort beléje, és mikoron meg fő, ad fell, felyül egy kis törött borsal ha tetszik hintsd meg.”

Tótfalusi Kis Miklós szakácskönyve,¹⁶ harmadik recept: „*Káposztát közönséges módon*. Végy sós káposztát, az ormóját vedd-el, az az, a' levelekről a' torsátskát metéld-le, és szép aprón metéld-fel, vagy pediglen

1692

„x x x

Első rész

Hust évő Napokra valo Főtt Étkek

Második rész

Sültek

Harmadik rész

Vajas Étkek

Negyedik részetskéje

Bőjti Eledelekről

Toldalékocska

Mutató táblácska

A szakácskönyvek első négy része pár jelentéktelen eltéréstől eltekintve szinte tökéletes egyezést mutat. Az 1692-es szakácskönyv toldalékocskája 12 receptet tartalmaz.¹⁸ Ezek a receptek az 1698-as kiadás első toldalékában kerülnek kiegészülve 17 új recepttel.

tsak úgy levelenként, két vagy három darabokra metélvén, tedd-fel a' fazékba igen szép ko^evér szalonnával, Tehén vagy Berbécs hússal: ezeket elso^eben fel-foralván, abárold-meg, és úgy tedd a× káposzta közébe; vagy pedig tsak szalonnával tedd-fel; egy darabotska avast-is tegy belé hogy izt agyon: bort belé, és mikor meg fő, add-fel, fellyül egy kevés to^ero^ett borssal, ha tetszik hintsd-meg.”

Az 1692-es szakácskönyv négy részből és egy toldalékból áll, míg az 1698-as bővített kiadás a négy részen kívül két toldalékot is tartalmaz.

1698¹⁷

Az Olvasóhoz

Szakácskönyvecskének első része

Húsévő napokra valo főtt étkek

Második része

Sültek

Harmadik része

Vajas étkek

Negyedik része

Bőjti eledelek

E könyvhöz adatnak más egynéhány étkek készítésének módjai

Toldalék

Melyben leíratnak egynéhányféle nevezetesebb liktáriumok, azaz befőttek készítésének egy derék udvarból költ módjai

Mutató

Toldalék mutató táblája”

A szakácskönyv szerzője

■ A Marosvásárhelyen szerkesztett recepteskönyv a Teleki Tékában őrzött másolatban maradt fenn. A szerző személyére vonatkozó adatokra is a neves könyvtárban bukkantunk.

Szüleiről, családjáról Koncz József, Tofaeus Mihály püspök életútját bemutató füzetében,¹⁹ míg férjéről és a Marosvásárhelyen töltött éveiről Farczady Eleknek a marosvásárhelyi református egyház történetéről szóló munkájában olvashatunk.²⁰

Tofaeus (Tófői) Mihálynak Kun Évával kötött házasságából négy leánya született: Mária, Krisztina, Éva és Zsófi.²¹

Az édesapa, Tófői Mihály 1624. szeptember 29-én született Székelyhídon. 1646 nyarán kezdte külföldi tanulmányait. Utrechtben, Harderwijkben, Franekerben tanult. 1649-ben Leidenben doktorált. (Ő volt az első teológiai doktorunk.) 1650-ben a nagyváradai iskola tanára. 1651-ben Sárospatakon tanár. 1653-tól Bodrogheresztúron, majd Diószegen református lelkész. 1658 elején Szatmár városa hívta meg lelkésznek. 1665-ben lett Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari lelkésze. Az udvari lelkésszi hivatalt püspökké választása után (1679. június 4.) is megtartotta, így 1665-től haláláig (1684) Apafi Mihály udvarában élt családjával együtt.²²

Tofaeus (vagy Tófői) Mihály református püspök ugyanúgy, mint negyedik, legkisebb leánya, Zsófi, sosem nevezte magát Dobosnak. Az Utrechtben írt vitairatában (1647. december 24.) Michael Tophaeus, Székelyhidino Hungarus nevet olvashatjuk. Egyetemi tanulmányai alatt, majd felszentelt papként, később püspökként nevét Tofaeusnak vagy Tofaeusnak írta. Mindez természetesen nem jelentette az eredeti családnévről való lemondást. 1671. szeptember 20-án Radnóton Teleki Mihálynak írt levelét Székelyhídi Tófői Mihályként írja alá!²³

A Dobos családnév a püspök halála után több mint nyolcvan évvel, Bod Péter írásaiban tűnik fel: „...úgy vagon ugyan emlékeztem, hogy az Atya Dobos let volna, és minthogy az Zsidó nyelven Tóf dobot téssen,

onnan nevezte magát Toféusnak”.²⁴ Bod Péter nyomán neveztek két évszázadon át a kitűnő szónokként ismert püspököt Tofeus-Dobos Mihálynak és szakácskönyvet író leányát Dobos Zsófiának. Korunk szakirodalmá már nem fogadja el a Dobos családnevet: „Toufaeus (vagy Tófői, nevét tévesen értelmezték »Dobos«-nak)” – olvashatjuk a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetében.²⁵

Tófői (Toffei) Zsófi születési évét nem ismerjük pontosan. Tofaeus Mihály püspök 1683. március 28-án, Fogarason írt végrendeletében a *Kis Sofi* lányát említi.²⁶ Mivel a leányutód 12-től 16 éves koráig számított kiskorúnak, és ugyanazon végrendelet Éva nővérét is kiskorúnak írja, Zsófi legkevesebb 12 és legtöbb 15 éves lehetett 1683-ban, így születési évét 1668 és 1671 közé tehetjük. Gyerek- és ifjúkorát mint a fejedelem udvari lelkészének a leánya Apafi Mihály udvarában töltötte. Bőven volt alkalma megismerni a fejedelmi konyhát, olvasni Erdély nagyszonyának, Bornemissza Annának a szakácskönyveit, leírni, másolni a kor legnépszerűbb ételeinek receptjeit.

Férjével, Felfalusi József (? – 1715. szeptember, Marosvásárhely) református lelkésszel költöznek Marosvásárhelyre. Felfalusi József 1686 előtt Bethlen Mihály mellett volt nevelő. 1686-tól Franekerben tanult. Hazajövele után folytatta a nevelőseget. 1691-ben iktatják a marosvásárhelyi református iskola, az akkori schola particula rektori hivatalába. 1692-ben választják Marosvásárhely református lelkészévé. A Vártemplom melletti parokiális házban laknak.²⁷ A parokiális ház a templomtorony bejáratával szemben, attól északra volt. Ebben az épületben szerkeszti Tófői Zsófia tiszteletes asszony szakácskönyvét, amelyet 1692-ben, majd 1693-ban ki is adnak. A recepteskönyv szerkesztése, összeállítása Ma-

rosvásárhelyen történt, viszont a nyomtatásra máshol kerülhetett sor, mivel akkor még nem működött nyomda a városban.

Egyetlen fiúgyermekük születik, Felfalusi Mihály, kinek mozgalmas életútjáról több forrásban is olvashatunk. A szakácskönyv szerzője fiatalon elhunyt. Felfalusi József újránősült, második felesége Török Erzsébet volt. Felesége emlékére, a második házasságból született lányát Zsófinak keresztelte.²⁸

A nyomdász

■ A marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött kéziratos másolat alapján joggal feltételezhetjük, hogy az első, nyomtatásban is megjelent szakácskönyv szerzője (összeállítója, szerkesztője) a marosvásárhelyi vártemplom református lelkészének, Felfalusi Józsefnek felesége, Tótfői Zsófi volt. Nyitott maradt viszont egy hasonlóan izgalmas kérdés: ki és hol nyomtatta ki 1692-ben és 1693-ban Tótfői Zsófia szakácskönyvét?

Tótfalusi Kis Miklós 1695-ben kiadott szakácskönyvének címlapján olvasható sorokból világosan kiténik, hogy a könyv egy régebbi kiadás, újranyomott, kibővített változata. Hiszen ebben azt olvashatjuk, hogy: „most megbővítettven I. Több szükséges és hasznos étkek nemeinek készítésével; II. Liktáriumok s egyéb holmik csinálásáról egy jeles traktával.”²⁹ Ugyanakkor a Tékában őrzött kézirat és a Tótfalusi által kiadott szakácskönyv bővítések nélküli első négy része tökéletes egyezést mutat. Mindebből logikusan következne, hogy Tótfői szakácskönyveinek legelső kiadásai is Tótfalusi nyomdájában készülhettek, és ez volt az a szakácskönyv, melyre a neves nyomdász is hivatkozik művének címlapján. Tótfalusi Kis Miklós igen jó viszonyban volt Tofaeus (Tótfői) Mihály református lelkésszel, későbbi püspökkel,³⁰

kinek biztató támogatása egész nyomdász pályafutásának, életpályája alakulásának, meghatározó tényezője volt.

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) iskoláit Nagybányán és Nagyenyeden végezte, majd 1677-ben Fogarasra ment tanítónak. Itt Apafi Mihály udvarában került szoros kapcsolatba Tofaeus Mihály udvari lelkésszel, református püspökkel. Jól ismerhette a püspök családját, akár tanítója is lehetett a püspök lányainak, így a kis Zsófinak is. Lelkésznek készülve tanulmányait külföldi egyetemeken akarta folytatni, habár – hatalmas tudása ellenére – igen gyenge szónok volt, és nem is igen szeretett beszélni. Barátja, Pápai-Páriz Ferenc próbálta is lebeszélni a papi pályáról. Életútjának alakulásában a döntő lökést Tofaeus Mihállyal folytatott beszélgetései adták, ki a nyomdász-mesterség külföldi kitanulására biztatta Tótfalusit. Ő tanácsolta, hogy nézzen körül a világhírű hollandiai nyomdáknak, majd, ha elszakította a mesterséget, térjen haza az egyház erdélyi tipográfiáját irányítani. „Tofaeus Mihály püspök ezzel intimálja vala nékem, hogy a Biblia nyomtatását, azaz annak correctioját és a körül való gondot felvállaljam, mert – úgymond – azzal több hasznot tehetek nemzetemnek, mint egész életemben való prédikátorságommal” – írja Tótfalusi a *Mentségben*.³¹ (Több, Tótfalusi-életrajzzal foglalkozó tanulmányban olvashatjuk azt a téves információt, mely szerint a Hollandiában (?) kiadandó biblia felügyeletére küldte volna ki neves nyomdászunkat Tofaeus.)

Miután Tofaeus Mihály kitartó küzdelme után az egyház tulajdonába került Apafi Mihály konyhamesterének, Gilányi Gergelynek a hagyatéka, elhatározzák, hogy a pénz egy részét bibliakiadásra fordítják. A határozat szerint a Bibliát Erdélyben kell kinyomtatni, külföldről hozatva

a szükséges betűket és papírt. Mintául I. Rákóczi György idejében az 1645-ben, Amszterdamban kiadott biblia szolgált volna, ahogy ez Apafi Mihály 1681. augusztus 20-án Szamosújváron írt biztosító leveléből is kitűnik: „...az erdélyországi szent generalis Ecclesia pénzén betűket hozassunk, s papirosat ide bé országunkba és a Szent Bibliát magyar nyelvünkön in octavo majori³² úgy nyomtattassuk ki, mint ez előtt Belgiumban kinyomtatták volt,³³ semmi változást sehol benne nem szenvedvén, az egy nyomtatás miatt esett fogyatkozásokon kívül.”³⁴ A Biblia kiadásával Tofaeus Mihályt bízzák meg, teljesen szabad kezet biztosítva neki a pénzalapok kezelésében. A határozat egyértelmű volt, de a kivitelezés igen nehéz helyzetbe hozta a püspököt. Az egyház pénzét nem tartotta magánál, hanem kiadta kamattal. Először vissza kellett szerezni a kiadásra szánt pénzt (2500 aranyat), majd ki is kellett volna juttatni Hollandiába a papír- és betűvásárlásra szánt összeget.

Eközben Hollandiában Tótfalusi Kis Miklós egyre ismertebb, sikerebb nyomdásszá válik. 1680-ban még ő fizetett a Blaeu család nyomdájában a mesterség kitanulásáért, három év elteltével már a nyomda fizet a város legjobb betűmetszőjeként emlegetett tanítványnak. Mivel a papír- és betűvásárlásra szükséges összeget négy év alatt sem sikerül ki juttatni Erdélyből, megunva a várakozást, az egyre tekintélyesebb vagyonnal bíró Tótfalusi elhatározza a Bibliának saját amszterdami műhelyében, saját költségén való kiadását.

Johann Janson amsterdami nyomdász 1645-ben vállalkozott a Károlyi-féle Biblia kiadására. A szövegben sok hibát vétettek a magyarul nem tudó nyomdai alkalmazottak. Tótfalusi Kis Miklós nemcsak kijavította a nyomdahibákat, de összevetve az 1645-ös Bibliát a holland és német

fordításokkal, pótolta a szövegkihasználásokat, és korrigálta a fordítási hibákat is, hatalmas felzúdulást keltve az erdélyi protestáns körökben. Tofaeus Mihály püspök próbálja a kedélyeket csillapítani: „...ha Tótfalusi jól munkálódott, melyet, ha megtudnánk... és ítéltetvén, ha jónak találtnak, mi szükség van... az időt, költséget és munkát szaporítani” – írja Teleki Mihálynak 1683-ban.³⁵

1689 őszén a kinyomtatott Bibliát és nyomdászfelszereléseinek egy részét kilenc hatalmas társzekerre rakva indult haza Erdélybe. Nemcsak a bibliakiadásra szánt pénz kivitele, de a bibliák hazahozatala is szinte lehetetlen feladatnak bizonyult a kor Európájában. Lengyelországban a díszes kötésük miatt „Arany Bibliának” nevezett köteteket, nevük alapján, ariánus (unitárius) bibliának vélték, és az egész szállítmányt elkobozták. Kalandos szabadulásuk után Tótfalusi Debrecenben próbálta értékesíteni könyvét, viszont az osztrákok által keményen megsarcolt „kálvinista Rómában” nem járt sikerrel. Idehaza felkeresi Teleki Mihályt, aki száz bibliát vásárol tőle. Kolozsváron telepszik le, saját nyomdát akar nyitni, de végül elfogadja a református egyház ajánlatát, elvállalva bérlőként a kolozsvári nyomda vezetését.

Ma már csak találgatni lehet, mi motiválta elsősorban Tótfalusi Kis Miklóst Tótfői Zsófi (Toffeï Sofia) szakácskönyvének a kinyomtatására. A Tofaeus püspökkel és annak családjával való jó viszonya vagy a saját nyomda indításához szükséges pénz előteremtése egy jól eladható, könnyen értékesíthető könyv kiadásával? Külön motivációt jelenthetett az egykori fogarasi tanítónak a régi tanítvány írásának a kiadása? Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Tótfői Zsófi szükség esetén meg is tudta volna előlegezni a kiadási költségeket. Édesapjától, Tofaeus Mihály püspöktől valóságos

kis vagyont örökölt: Az „ezüstmarhákon” és a birtokrészekeken kívül öt-száz aranyat, kétszáz tallért és háromszáz forintot!³⁶

Tótfői Zsófia recepteskönyve hatalmas könyvsikernek bizonyult. Még Tótfalusi életében is megért négy ki-

adást (1692, 1693, 1695, 1698), majd a 18. században még legalább tizenkettőt.

Az első két kiadásból (1692, 1693) egyetlen példány sem maradt fenn. Az 1695-ös kiadásból két hiányos, az 1698-asból is mindössze egy példányt ismerünk!³⁷

■ JEGYZETEK

1. Füreder Balázs Gábor: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. Doktori (PhD-)értekezés. Debreceni Egyetem BTK 2009. 41.
2. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvanicae*. In: Kazinczy Gábor (Szerk.): *Altörjai B. Apor Péter munkái*. Pest, 1863. 322.
3. Lásd pl. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban őrzött *Szakácsmesterségeknek könyvecskéje* c. kötetben olvasható bejegyzéseket. 0–33496. 1.
4. Tofaeus, másképp Dobos Mihály. Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. II. Szent-István-Társulat, Pest, 1858. 341.
5. Uo.
6. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp., 1893. 928.
7. Füreder: i. m. 40.
8. Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek könyvecskéje*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981. 57.
9. Varga András: *A Tótfalusi-szakácskönyv forrása*. Magyar Könyvszemle 124. évf. 2008. 3. sz. 312–319.
10. *Szakácsmesterségnek könyvecskéje*, Nagyszombat, 1785. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, 0-33496.
11. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, ny. főkönyvtáros.
12. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Thq – 104. MS. 353.
13. Összeállított, szerkesztett.
14. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kvár, 1997. 79.
15. Uő: *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007. 206.
16. Nagyszombat, 1785.
17. *Szakácsmesterségnek könyvecskéje*. Kolozsvár, 1698. Mai nyelvre átírta: Dr. Varga András.
18. *Barány bél édes Tejjel, Sodor Gyümölcs Lévvél, Sodor szekfüves lévvél, Malatz hidegen, Tyuk saláta, Hagyma lével, Kolbász, Rántott körtvelly, Riskása, Rántott kenyér, Tyukmony saláta, Kék káposzta*.
19. Koncz József: *Tofaeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*. Kolozsvár, 1893.
20. Farczady Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556–1948*. Marosvásárhely, 2000.
21. Koncz: i. m. 54.
22. Uo. 5–67.
23. Uo. 4–5.
24. Bod Péter: *Magyar Athenas*. 1766. 294.
25. *Régi magyarországi nyomtatványok*. III. 1636–1655. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 1650.
26. Koncz: i. m. 59.
27. Farczady: i. m. 207; Koncz: i. m. 56–57.
28. Koncz: i. m. 58.
29. Varga: i. m. 312.
30. Uo. 316.
31. M. Tótfalusi Kis Miklósnak *maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége*. Kolozsvár, 1698.
32. Nagy nyolcadrét.
33. A mai Belgium akkoriban Hollandiához tartozott, így kerül a korabeli írásokban a holland Amszterdam Belgiumba.
34. Koncz: i. m. 30.
35. Uo. 35.
36. Uo. 59.
37. Varga: i. m. 312.